

ДОКУМЕНТИ ПОДВІРНОГО ОБСТЕЖЕННЯ
ЗЕМЛЕВПОРЯДКОВАНИХ ГОСПОДАРСТВ (НА ПРИКЛАДІ
БЕРДЯНСЬКОГО ПОВІТУ)

А.М. Крилова,
кандидат історичних наук, доцент

В процесі історичного розвитку аграрного сектора економіки України мало місце існування різних форм землеволодіння та землекористування. Їх вивчення дозволяє не тільки краще зрозуміти історію конкретного регіону, але і виявити тенденції в розвитку земельних відносин. Особливим аспектом проблеми є реконструкція та комплексний аналіз джерел з історії землеволодіння та землекористування другої половини ХІХ – початку ХХ ст., який дозволяє з'ясувати сутність суспільно-історичних процесів, що відбувалися на території Південної України у період формування капіталістичних відносин.

Окремою важливою масовою групою історичних джерел, яка завдячує своєю появою становленню землеволодіння та землекористування в Північному Приазов'ї, є описово-статистичні джерела подвірних обстежень, які здійснювалися земськими та адміністративними установами. Так, в процесі здійснення землеустрою в межах Столипінської реформи виникла необхідність отримання точних даних стосовно його економічних результатів, впливу на розвиток та успіхи селянського господарства, а також економічної характеристики землевпорядкованих господарств. Це обумовило формування окремого комплексу описово-статистичних джерел подвірного обслідування землевпорядкованих господарств в різних регіонах Європейської Росії, яке в 1913 році ініціювало Головне управління землеустрою та землеробства [4, с. 4]. Організаторами обстеження було обрано 12 найбільш характерних повітів для різних регіонів Європейської

Росії, серед яких був один із повітів Північного Приазов'я – Бердянський [1, с. 3].

Таким чином, об'єктом дослідження є подвірне обслідування землевпорядкованих господарств 1913 р. в Бердянському повіті, а предметом – комплекс його описово-статистичних документів.

Мета дослідження полягає у вивченні описово-статистичних джерел обслідування 1913 р. в Бердянському повіті, визначенні їх інформаційних можливостей у контексті подальшого використання як історичного джерела.

В результаті проведеної бібліографічної евристики, окремих праць присвячених критиці джерел подвірного обстеження 1913 р. в Бердянському повіті, знайдено не було, що надає додаткової актуальності окресленій темі.

Формування описово-статистичних документів обстеження 1913 р. обумовлювалося виконанням постійних та тимчасових функцій місцевими та центральними установами, які в процесі діяльності співпрацювали. Цей процес часто не залежав тільки від однієї установи, і його особливості потрібно розглядати через визначення та поєднання функцій установ різного рівня та значення.

В січні 1913 року в Канцелярії Управляючого землеустроєм та землеробством була створена особлива міжвідомча Рада для розробки програми та порядку обслідування.

Для керівництва роботами в кожному повіті було створено особливий відділ у вигляді Повітового комітету – під головуванням Повітового керівника дворянства, у складі Голови та всіх членів повітової земської управи, представника губернатора та районного уповноваженого комітету по справам землевпорядкування. Крім того, із правом дорадчого голосу у обслідуванні приймали участь місцеві агрономи, земські статистики [1, с. 6].

В процесі проведення обстеження землемірний персонал повітів отримав тимчасову функцію – заповнення формулярів обстеження. Були призначені особливі районні керівники, які контролювали повноту та правильність заповнення формулярів, і начальники дослідних партій (1-2 на

повіт). Обов'язком останніх було слідкування за одноманітністю виконання роботи та вказівок повітових комітетів. Крім землемірів та агрономів, районні уповноважені, могли запрошувати для роботи також і сторонніх осіб, які були досвідчені у статистичних роботах [1, с. 6].

Процес формування описово-статистичних документів в процесі обстеження землевпорядкованих господарств 1913 р. обумовлювався завданнями, які ставили його ініціатори, та територіальними межами, на які поширювалося це дослідження.

В межах кожного повіту було вирішено дослідити всі хуторські та відрубні володіння, створені за сприяння землевпорядних комісій на землях надільних, казенних та землях Селянського банку, на яких під час проведення обслідування господарство велося за нових умов не менш 3-х польових періодів. Таким чином, обслідувалися тільки господарства, створені не пізніше 1 січня 1911 року [1, с. 3].

Описово-статистичними документами обстеження 1913 року були дві групи запитальних листків: подвірний та поселений [6]. Для кожного обслідуваного господарства призначався один подвірний листок. Кількість заповнених документів повинна була рівнятися загальній кількості обслідуваних володінь. На лицевій стороні подвірного листка розміщалися, по-можливості, такі питання, на які можливо було дати цифрові відповіді. Зворотна сторона листка призначалася для питань, відповіді на які, треба було надавати у вигляді тексту [1, с. 4; 6; 7, с. 43-44]. У середині запитальної картки відмічалися: губернія, повіт, волость, селище, або група хуторів із однією назвою; ім'я, по-батькові та прізвище власника ділянки; номери по черзі ділянок, під якими вони зазначаються на плані; загальна площа обслідуваного володіння, згідно документів, виданим під час землеустрою; вказівка чи є обслідуване володіння хутором або відрубом, і де знаходиться садиба; порядок та час облаштування ділянки і час переходу власника до фактичного користування ділянки в нових межах. На краях лицевої сторони записувалися дані: про сімейний стан власника ділянки; про найманих

робітників в господарстві; про розмір володіння під час обстеження; про розподіл володіння по земельним угіддям та про наявність у власника інших земельних ділянок, окрім тієї, що обслідується; про місце постійного проживання власника ділянки, про надання або зняття їм землі у оренду. Далі, у картці повинні були проставлятися дані, які детально характеризували економічне положення володіння: перелік здійснених меліорацій, будівель на ділянці, живого та мертвого інвентарю (із вказівкою загальної ціни будівель, кожного виду інвентарю окремо та ціни проведених меліорацій); дані про те, чи користувався власник ділянки знаряддями з прокатних станцій, чи є він учасником землевпорядкувального кредиту і у якому розмірі. Крім того на картці був особливий розділ для відмітки стосовно збору хлібів та трав (для кожного хлібу вказувалася площа посіву, кількість засіяного та зібраного хлібу) [6].

На зворотній стороні картки вказувалися засоби ведення господарства та утримання худоби, наявність інших, крім землеробства, галузей господарства, а також стихійні лиха які відбулися під час проведення землеустрою та могли вплинути на економічний стан власника. Окремо була звернута увага чи проходить фактичне володіння ділянкою у тих межах, які були встановлені при розверстанні та чи не відбулося після землеустрою і до часу обслідування продажу, прикупів або сімейних розділів. По відношенню до усіх даних, які треба було надавати у картці, окрім даних про збір хлібів та трав, потрібно було вказувати стан справ за останній рік до землеустрою та до часу проведення обстеження. Тільки чином такого співставлення можна було з'ясувати наскільки змінилася та чи інша галузь господарства за нових умов землекористування. Всього питань у картці було біля 150 [1, с. 4; 6; 7, с. 43-44].

По відношенню до кожної адміністративної або господарської одиниці (селища на надільній землі, посьолка на банківській землі або землі казни) під час обстеження існував ряд питань, які, в однаковій мірі, стосувалися всіх домогосподарів одного селища чи посьолка. Через це, Рада вирішила,

незалежно від подвірного листка, встановити ще й поселений. Але, обслідування селищ планувалося проводити тільки в таких адміністративних одиницях, які були вже або повністю розділені на хутори та відруби, або такі в яких до одноосібного володіння перейшло вже не менше половини всіх домогосподарів [1, с. 5; 2, с. 170-172].

На лицевій стороні цієї картки потрібно було писати дані про походження землі обслідуваного селища, характер колишнього землекористування, сутність проведених землевпорядних робіт (із вказівкою скільки саме було відведено хуторів та відрубів) та про характер угідь, які не потрапили до розверстки та залишалися у загальному володінні всіх або частини домогосподарів. Особлива увага була звернута на питання про продаж ділянок. Всі випадки продажу були поділені за основними причинами (переселення до Сибіру, купівля ділянок у Селянського банку або казни, нестача робочих рук у сім'ї, забезпечення промислом або службою тощо). Завдяки цим даним можливо було з'ясувати відсоток домогосподарів, які через економічну слабкість стали безземельними. Разом із тим, усі продажі поділили на випадки повного і часткового продажу. Крім того, були графи про розмір придбаної площі у Селянського банка та казни, а також дані про площу ділянок, зачислених переселенцям за Уралом. Було звернуто увагу на співставлення орендних та продажних цін на землю за умов черезсмузжя та ділянкового володінні. Всього у цій картці було біля 90 питань [1, с. 5].

Обслідування у Бердянському повіті розпочалося 11 жовтня 1913 року та завершилося 29 листопада 1913 р. [1, с. 9]. Всього було досліджено 2234 одноосібних господарства, площею 31944 дес. Опубліковані матеріали обстеження не фіксують кількість поселень, які було досліджено. Але в них наявна карта, на якій позначено райони, які входили у зону обстеження. Топографічні карти території Бердянського повіту та трьохверстна карта дали можливість визначити надільні села, розташовані у цих районах – пос. Вікторівка (Тюмень), пос. Тульга 1 і Тульга 2, сел. Олександрівка, сел. Ново-

Василівка, сел. Новоспасівська (Шавкай), сел. Ново-Зелена, містечко Великий Токмак та сел. Нижній Куркулак [3; 8; 9; 10]. Це дає можливість стверджувати, що під час обстеження могло бути створено 9 поселених листків.

Якщо, зважити на те, що для кожного господарства або селища складалася одна картка, то кількість документів, які теоретично могли бути створені, становить 2234 подвірних та 9 поселених карток. Заповнені формуляри відправляли до Канцелярії комітету зі справ землеустрою, де і були зосереджені розробка, зведення та підрахунок усіх даних обслідування [1, с. 11]. Нажаль, на даний момент, нами не було знайдено жодного описово-статистичного документу цього обстеження, який би зберігся до нашого часу. Але відсутність первинного матеріалу частково компенсується опублікованими збірниками даних. Матеріали обстеження землевпорядкованих господарств було видано в 1915 році у вигляді атласу та збірника таблиць. «Землеустроенные хозяйства. Сводные данные сплошного по 12 уездам подворного обследования хозяйственных изменений в первые годы после землеустройства», обсягом 36 сторінок із картами та діаграмами було видано форматом in 4°. Збірник таблиць «Обследование землеустроенных хозяйств произведенное в 1913 году в 12 уездах Европейской России. Сводные поуездные данные», видали тим же форматом, обсягом 141 сторінка.

«Землеустроенные хозяйства...» - представляють собою атлас із картами 12 повітів, у яких проводилося обслідування хуторських та відрубних господарств. Крім карт атлас вміщує 21 діаграму, де графічно зображені висновки та узагальнення по питанням, що характеризували стан одноосібних володінь в останній рік до землеустрою та під час проведення обстеження [1, с. 2]. За первісним планом передбачалося надрукувати всі цифрові дані, зібрані при обслідуванні та перенесені із запитальних карток до загальних таблиць. Але матеріал виявився настільки великим, що видання його таким обсягом не було б зручним для використання. Тому було

вирішено обмежитися для друку тільки скороченими цифровими таблицями. Пізніше було визнано необхідним видати до таблиць, атлас карт та діаграм із коротким пояснювальним текстом [1, с. 14].

«Обследование землеустроенных хозяйств...» [5, с. 1] обсягом 141 сторінка, вміщує в себе усі головні висновки обстеження в повітових таблицях, окремо для господарств на надільних землях та для господарств на землях Селянського банку разом із казенними. Господарства цих категорій, у свою чергу, розділені на групи. Під час розробки матеріалу було виділено три окремих групи: хутора із переселенням на ділянки, хутора, створені завдяки прирізці земельних угідь до садиб, а також відрубви. Крім того із загальної кількості обслідуваних володінь на надільних землях були виділені додаткові групи тих господарств, по яким не можливо було зібрати всі дані по запитальним карткам: 1) господарства, власники яких живуть на стороні, 2) володіння, продані після землеустрою у повному складі та 3) господарства, які після землеустрою зазнали земельних розділів.

Господарства на землях Селянського банку під час розробки матеріалу було зведено у 3 групи: 1) хутора із переселенням на куплені ділянки, 2) відрубви із переселенням у селища на куплених землях, 3) відрубви без переселення із збереженням садибною осілості на старих місцях [5, с. 1].

Групування господарств за розмірами землі, яка була впорядкована, було зроблено тільки по відношенню площі ділянок одноосібного володіння, без урахування частки власників в угіддях загального користування [5, с. 2].

Таким чином, описово-статистичними джерелами обслідування 1913 р. в Бердянському повіті є поселені та подвірні листки. Їх формуляри вміщують значну кількість інформації для вивчення землеволодіння та землекористування у Бердянському повіті на початку ХХ ст. Нажаль, жодного заповненого формуляру, який би зберігся до нашого часу, виявлено не було. Але відсутність первинних листків частково компенсується опублікованими даними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Землеустроенные хозяйства. Сводные данные сплошного по 12 уездам подворного обследования хозяйственных изменений в первые годы после землеустройства. – Петроград: Главное управление землеустройства и земледелия, 1915. – 36 с.
2. Известия Главного управления землеустройства и земледелия. – СПб., 1913. – № 6.
3. Карта Бердянского уезда Таврической губернии. Составлена по сведениям 1881 г. А.Ф.Кошевичем. Масштаб 3 версты в английском дюйме. СПб.: Картографическое заведение А.Ильина.
4. Обзор деятельности Главного управления землеустройства и земледелия за 1913 г. – СПб., 1915. – 339 с.
5. Обследование землеустроенных хозяйств произведенное в 1913 году в 12 уездах Европейской России. Сводные поездные данные. – Петроград: Канцелярия Комитета по Землеустроительным Делах, 1915. – 141 с.
6. Російський державний архів давніх актів, Ф. 1295, Оп. 4, Спр. 515. Материалы к совещанию по выработке программы и порядка обследования крестьянских единоличных хозяйств, возникших в связи с землеустройством (справки, наставления, перечни вопросов и проч.) 8 декабря 1912 – 9 сентября 1913 г.
7. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительственном Сенате. – СПб., 1913. – Вып.2. – С. 43-44.
8. Статистический справочник Таврической губернии / сост. Ф.Н. Андриевский, под ред. М.Е. Бененсона. – Симферополь, 1915. – Ч. 2: Список населенных пунктов по уездам. Вып. 1: Бердянский уезд. – 1915. – 122, II с.
9. Топографическая карта. Лист L-36-59-Б. Издание 1950 г.
10. Топографическая карта. Кирилловка, Набережное, Новый Азов. Киевская военно-картографическая фабрика 2001 г.

Анотація

А.М. Крилова. Описово-статистичні документи подвірного обстеження землевпорядкованих господарств (на прикладі Бердянського повіту).

В статті характеризуються описово-статистичні документи обстеження 1913 р. в Бердянському повіті. Висвітлюється структура установ, які проводили обстеження та його методика. Також публікуються фрагменти первинних описово-статистичних формулярів – подвірного та поселенного запитального листків. Надається стисла археографічна характеристика опублікованих матеріалів обстеження.

Ключові слова: землеустрій, описово-статистичний документ, Бердянський повіт, обстеження, запитальний листок, атлас.

Аннотация

А.Н. Крылова. документы подворного обследования землеустроенных хозяйств (на примере Бердянского уезда)

В статье характеризуются описательно-статистические документы обследования 1913 года в Бердянском уезде. Раскрывается структура организаций, который проводили обследование и его методика. Также публикуются фрагменты первичных описательно-статистических формуляров – подворного и поселенного опросного листков. Приводится краткая археографическая характеристика материалов обследования.

Ключевые слова: землеустройство, описательно-статистический документ, Бердянский уезд, обследование, вопросный листок, атлас.

Summary

A.M. Krylova. Descriptive-statistic documents of exploration for organized landownership in Berdianskiy uezd

There are descriptive-statistic documents of exploration for organized landownership in Berdianskiy uezd in 1913 year discovered in the article. There are main organizations of exploration and exploration's methodic regarded. Special attention paid to primary descriptive-statistic documents – podvorniy and poselenniy questions forms. There are also shot archeographic characteristic of exploration's published material in this article.

Key words: organized of land use, descriptive-statistic document, Berdianskiy used, exploration, questions forms, atlas.